

5. Matvienko P. Orientyr na osviti tsehnologii [A guide to educational technology]// P. Matvienko // Pochatkova shkola. – 2000. – № 1. – S. 3–4.
6. Osvitni tsehnologii: navch.-metod. posib. [A guide to educational technology: Textbook]// O. M. Pehota, A. Z. Kiktenko, O. M. Lyubarska ta in.; Za zag. red. O. M. Pehoty. – Kyiv: A.S.K., 2001. – 256 s.
7. Personalnyi sait Usatenko Igorya Andriyovycha. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://usatenko88.wixsite.com/usatenko>.
8. Personalna storinka vchytelya istorii Havrylyuka Yuriya Petrovycha. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vinschool15.org.ua/index.php/pidrozdily-zakladu/metodobiednannia-vchyteliv/98-suspilnykh-dystyplin/havryliuk-yup/87-havryliuk-yurii-petrovych>.
9. Pidlasy I. P. (1989). Iyk pidgotuvaty ekhektyvny urok [How to prepare an effective lesson]. – Kyiv: Rad. Shk.
10. Systema kvalikhikazii vchyteliv potrebuye udoskonalennya, – MON // Osvita, 2016, 28 serpnia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://osvita.ua/school/43658/>
11. Usatenko Igor Andriyovych. Z Dosvidu Roboty [With experience]// Materialy Kabinetu Istorii ta Suspilstvoznavstva Vinnytskoyi Akademiyi Neperervnoyi Osvity (Rukopys). – Vinnytsya, 2016. – 20 s.
12. Zhariyk Galyna Anatoliivna. Z Dosvidu Roboty [With experience]// Materialy Kabinetu Istorii ta Suspilstvoznavstva Vinnytskoyi Akademiyi Neperervnoyi Osvity (Rukopys). – Vinnytsya, 2016. – 36 s.

УДК 94 (438).083

«ДРУГИЙ ОБІГ» ЯК ФЕНОМЕН АЛЬТЕРНАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЛЬЩІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Родигіна Олександра

Статтю присвячено розгляду самвидаву у Польщі (так званого «другого обігу») другої половини ХХ ст. Проведений аналіз показує, що самвидав у соціалістичній Польщі був найбільш розвиненим та масовим серед самвидаву країн Східної Європи, характеризувався значним внеском емігрантської літератури, був організованим та інтегрованим у діяльність опозиційних структур – Комітету захисту робітників та «Солідарності». Польський самвидав, як і самвидав у принципі, був реакцією суспільства на цензурні обмеження, і зі ска-

суванням цензури втратив свою мету та первинне призначення. Злободенні твори, що виходили у самвидаві періоду воєнного стану (1981–1983 рр.), сьогодні є важливими джерелами для вивчення цієї епохи.

Ключові слова: Польська Народна Республіка, самвидав, «другий обіг», цензура.

Переосмислення історії другої половини ХХ ст. з позицій сучасного інформаційного суспільства є край важливим та актуальним для країн колишнього «соціалістичного табору». Серед сюжетів, що знаходяться у центрі уваги дослідників, одне з ключових місць посідає питання функціонування альтернативної культури, яка подекуди могла бути не політичною, але всеодно опозиційною до існуючого режиму. Наразі інтерес до цієї теми вже виходить за межі спеціалізованої літератури. Так, минулого року відбулася прем'єра румунської документальної картини «Чак Норріс проти комунізму», в якій режисер Ілінка Келугеряну вивчає діяльність напівпідпільних відеосалонів 1980-х рр., де транслювалися піратські копії американських та європейських фільмів, не допущених до офіційного прокату в країні, і доходить висновку, що цей феномен сприяв поваленню режиму Чаушеску [10]. Подібний запис і розповсюдження відеокасет має багато спільного зі створенням літературного самвидаву, який, у силу технічних причин, має більш давню та розгалужену історію.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає таке визначення поняття «самвидав»: самостійне (без участі видавництва) тиражування літературних, публіцистичних та інших творів для їх поширення [5]. Цей культурний феномен має досить давню історію, початок якої деякі дослідники ведуть ще з додрукарських часів, вбачаючи елементи цього явища навіть у списках і редакціях літописів. Великий перелік писемних джерел, які можна віднести до категорії самвидаву, зумовлено виокремленням спільної для цих документів характеристики: усі вони були способом невідконтрольного поширення ідей та інформації [3, 19]. Такий підхід дозволяє трактувати поняття самвидаву доволі широко, проте, частіше цей феномен конкретизують у певних хронологічних і географічних рамках. Так, класичну форму цього явища локалізовано у країнах «соціалістичного табору» другої половини ХХ ст.

Самвидав на теренах Східної Європи присвячено роботи «Самвидав і незалежне суспільство в Центральній та Східній Європі» Г. Гордона Скіллінга та «У протистоянні з владою: Самвидав і емігрантська література країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи 1945–1989 рр.» Л. Ріхтера та Л. Г. Олшовські [16; 11]. Ці праці, створені наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., є одними з перших комплексних досліджень із цього питання. Сучасний погляд на цей феномен репрезентує Фредеріка Кайнд-Ковач у книгах «Написане тут, ви-

дане там. Як підпільна література перетинала Залізну завісу» та «Самвидав, Тамвидав та Закордон: Транснаціональні медіа в добу соціалізму і після неї» [12; 13].

Вважається, що первинний термін «самиздат» (рос.) належить російсько-му поету Миколі Глазкову, який у 1920-х рр. таким чином позначав свої саморобні книги [6]. Враховуючи факт, що на той час назви видавництва в СРСР зазвичай являли собою аббревіатури з типовим закінченням «-іздат», виникнення цього слова-советізму видається закономірним. Із плином радянської історії ідея непідцензурного видання літератури набула вираженого опозиційного характеру. Схожі процеси відбувалися і в сусідніх країнах «соціалістичного табору», зокрема, у Польській Народній Республіці. У тогочасних польських реаліях література, видана поза офіційною видавничою діяльністю, позначалася як так званий «другий обіг» (*drugii obieg*). Існувала ще одна назва – «бездебіти» (*bezdebity*), тобто, надруковані без дозволу цензури на публікацію [14]. У цій літературі відбилися специфічні риси феномену польського самвидаву.

Метою статті є виокремлення характерних рис польського «другого обігу» другої половини ХХ ст. як феномену альтернативної культури.

Однією з головних особливостей самвидаву була його жанрова різноманітність: крім листівок та газет, серед видань нелегальних друкарень можна зустріти художню літературу, публіцистику, щоденники, спогади тощо. Ця обставина перетворює «другий обіг» на цінне джерело з історії Польщі ХХ ст. Сьогодні одними з найбільш масових, впорядкованих і доступних видань такого штибу є створені Є. Гедройцем журнал «Культура» та літературна серія «Бібліотека «Культури»», де протягом десятиліть виходили друком важливі для вивчення історичного періоду тексти [15; 9].

Під час Другої світової війни у Польщі набули значного поширення різноманітні підпільні видання, а по закінченню війни та німецької окупації розпочався друк антикомуністичної літератури. У 1946 р., коли комуністична влада у Польщі переживала процес свого становлення, було створено Інститут контролю преси, публікацій та видовищ, що мав, по суті, цензурну функцію. Проте, цій установі довелося діяти в країні з відносно нежорстким комуністичним режимом, де опозиційні настрої були доволі поширеними серед населення. Очевидно, це можна вважати однією з причин, завдяки яким польський самвидав був настільки масовим явищем [4]. Непідцензурні видання в країні вимірювалися тисячами найменувань і десятками тисяч одиниць накладу, що, на думку Вахтанга Кіпіані, робить польський самвидав найбільш розвиненим і масовим порівняно з іншими [6].

Здебільшого вони мали соціально-політичну та історичну спрямованість; частка художньої літератури складала близько 15 % від загального обсягу. Ці-

каво, що ця категорія включала у себе як твори «заборонених» закордонних письменників (багато з яких були польськими емігрантами), так і тих, хто друкувався у Польщі офіційно. Крім цього, існували підпільні газети та журнали різної спрямованості [2]. Протягом 1950–60-х рр. самвидав на теренах Польщі мало відрізнявся від самвидаву в СРСР – за винятком поширеності релігійних видань, що розповсюджувалися у костелах, та літератури, яку видавала польська еміграція. Асортимент друкованої продукції був широким: від політичних і філософських текстів до тлумачників снів і пісенників.

З 1947 р. у Франції видавався щомісячний польський емігрантський журнал «Культура» (Kultura). Цей часопис, заснований політиком і видавцем Єжи Гедройцем, став потужним центром політичного, громадського та культурного життя в емігрантських колах і в самій Польщі, де розповсюджувався нелегально. З 1953 р. журнал здійснював видання серії «Бібліотека «Культури»», у межах якої світ побачила низка історичних, політологічних, філософських і художніх творів. Серед авторів, чії праці було надруковано у цій книжковій серії, Альбер Камю, Сімона Вейль, Джордж Орвелл, Олександр Солженіцин, Борис Пастернак та ряд видатних польських письменників: Вітольд Гомбрович, Чеслав Мілош, Анджей Бобковський [1]. Крім цього, «Бібліотека Культури» видавала різноманітні збірки документів та антології – як, наприклад, підготована українським літературознавцем Ю. Лавріненком антологія української літератури 20–30-х рр. ХХ ст. «Розстріляне відродження» [9].

У 1970-х рр. самвидав вийшов на новий рівень розвитку завдяки зміні технічних можливостей, що дозволило збільшити наклади, а також завдяки зростанню опозиційних настроїв у країні. Так, створений 1976 р. Комітет захисту робітників (Komitet Obrony Robotników, KOR) мав власний бюлетень «Комунікат», у якому містилася інформація щодо перебігу подій під час протестів і репресій з боку влади. Письменник Пьотр Міцнер, що був одним із видавців підпільної літератури, вважає появу цього бюлетеня початком нового етапу в історії польського самвидаву [7]. 1977 р. було створено одне з найбільших підпільних видавництв у країні – незалежне видавництво «Нова» (Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA), роль якого у розповсюдженні самвидаву на теренах Польщі важко переоцінити. 1979 р. з'явився видаваний Марціном Крулем культурно-політичний часопис «Рес Публіка». Цьому журналу вдалося стати одним з небагатьох видань, що наприкінці 1980-х рр. успішно пережило легалізацію та не втратило свого суспільно-політичного значення [4].

Створення 1980 р. незалежної профспілки «Солідарність» не лише змінило історію Польщі, а й сприяло розвитку самвидаву: офіційна влада, намагаючись зберегти свій вплив на суспільство, почала більш поблажливо ставитися до видань такого характеру. Завдяки цьому прямо на вулицях продавалися книги

знаменитих польських письменників-емігрантів Чеслава Мілоша та Вітольда Домбровського, романи Джорджа Орвелла та Олександра Солженіцина [8, 304–305]. Така переміна наочно демонструвала штучну цензурну обмеженість інформаційного та культурного поля соціалістичної Польщі. На думку польського дослідника Яна Томковського, саме у цей період і саме завдяки цьому, відбулося остаточне роз'єднання владних і мистецьких кіл у країні, і більшість важливих митців опинилася в опозиції [17, 44].

Пік існування невідцензурних видань припав на часи воєнного стану (1981–1983 рр.), коли антивладна діяльність перебувала під заборонаю, а значна кількість опозиціонерів опинилася в ув'язненні через свою громадянську позицію. Незважаючи на це, видання газет і листівок, що критикували дії влади, не тільки не припинилося, але й отримало більші масштаби. Підпільна література гостро реагувала на нові умови життя в країні: з'являлися репортажі з місць подій, щоденники та записки інтернованих діячів, сатиричні вірші, пісні та проза. Серед творів такого плану можна відзначити «Рапорт про воєнний стан» Марека Новаковського – збірку оповідань про повсякденне життя жителів Варшави, що змальовує сприйняття режиму воєнного стану пересічними громадянами; «З щоденника воєнного стану» Анджея Щіперського – враження письменника від перебування у таборі для інтернованих; «Стан після інфаркту» Юзефа Марії Бохонського – роман, де головний герой знаходиться у лікарні, фіксуючи стан свого здоров'я та уривки новин про події на вулицях польських міст [8, 307–308].

Із закінченням періоду воєнного стану у Польщі розпочалася поступова та часткова демократизація суспільно-політичного життя. Наприкінці 1980-х, в останні роки існування комуністичного режиму, продукція «другого обігу» розповсюджувалася відкритими методами [2]. У нових умовах, коли «Солідарність» знов стала серйозною силою, з якою влада була вимушена вести діалог, частина неофіційних видавництв почала виходити з підпілля. Втім, це все ще було достатньо небезпечно: багатьох видавців було заарештовано на термін до шести місяців. Показово, що їх було обвинувачено не у створенні та розповсюдженні самвидаву, а у крадіжках фарби або паперу, які не можна було придбати у відкритому доступі [7].

Зі створенням Третьої Речі Посполитої та ліквідацією цензури видання самвидаву помалу втрачало своє значення та згодом зовсім занепало. Деякі з видавництв «другого обігу» офіційно зареєструвалися, але повноцінно функціонувати більшості з них не вдалося. Частина працівників підпільних типографій перейшла до інших видавництв, частина припинила свою діяльність у цій галузі, адже самвидав так і не вийшло перевести у межі легальної літератури.

Підсумовуючи викладене, можемо виокремити низку характерних рис польського самвидаву другої половини ХХ ст. Деякі з них притаманні самвидаву як явищу, інші характеризують саме «другий обіг»:

1) польський «другий обіг» вважається дослідниками найбільш розвиненим і масовим серед самвидаву країн Східної Європи;

2) окрім активної видавничої діяльності підпільної літератури на території Польської Народної Республіки, потужним джерелом появи самвидаву були кола емігрантської інтелігенції; друкована продукція, яку було видано закордоном, нелегально переправлялася в країну та розповсюджувалася паралельно із місцевою;

3) діяльність Комітету захисту робітників і «Солідарності» сприяла переходу самвидаву на якісно інший рівень, при якому нелегальні видання були поширені у суспільстві та виступали рупором добре організованих опозиційних структур;

4) твори періоду воєнного стану підіймали актуальні соціальні та політичні питання і були достатньо злободенними, нині вони є не менш важливими джерелами для вивчення цієї епохи, ніж підпільні листівки та журнали;

5) польський самвидав, як і самвидав в принципі, був реакцією суспільства на цензурні обмеження, зі скасуванням яких втратив свою мету та первинне призначення.

Враховуючи вищевикладене, перспективним видається подальше вивчення цієї теми з долученням більш широкого кола джерел, що репрезентують явища альтернативної опозиційної культури в соціалістичній Польщі, зокрема образотворчого мистецтва та кінематографу.

Abstract

The article considers the samizdat in Poland (so-called «drugi obieg») at the second half of the twentieth century. The analysis shows that the self-publishing in socialist Poland was the most developed and massive samizdat among the countries of Eastern Europe. Polish samizdat was characterized by a significant contribution of émigré literature. Also, self-publishing in Poland was well-organized and integrated into the activities of opposition organizations such as the Workers' Defense Committee and «Solidarity». A samizdat in general and Polish samizdat in particular was a reaction against censorship. After the censorship cancellation an original purpose and goal of this phenomenon were lost.

Key words: Polish People's Republic, samizdat, «drugi obieg», censorship.

Аннотація

Статья посвящена рассмотрению самиздата в Польше (так называемого «второго круга обращения») второй половины XX в. Проведенный анализ показывает, что самиздат в социалистической Польше был наиболее развитым и массовым среди самиздата стран Восточной Европы, характеризовался значительным вкладом эмигрантской литературы, был организованным и интегрированным в деятельность оппозиционных структур – Комитета защиты рабочих и «Солидарности». Польский самиздат, как и самиздат в принципе, был реакцией общества на цензурные ограничения, и с отменой цензуры утратил свою цель и первоначальное назначение. Злободневные произведения, выходявшие в самиздате периода военного положения (1981–1983 гг.), сегодня являются важными источниками для изучения этой эпохи.

Ключевые слова: *Польская Народная Республика, самиздат, «второй круг обращения», цензура.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виставка «Гедройць і його спадщина. Досягнення бібліотеки «Культура» // Польський Інститут у Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polinst.kiev.ua/event985.html>
2. Городецький Олександр. Бойкот, самвидав і розколота країна – воєнний стан 1981–83-го у польській культурі / Олександр Городецький // Culture.pl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.pl/ru/article/boykot-samvydav-i-rozkolota-krayina-voienniy-stand-1981-83-go-u-polskiy-kulturi>
3. Обертас Олесь. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Олесь Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
4. Пьотровські Мацей. «Другий обіг» – боротьба з цензурою в комуністичній Польщі / Мацей Пьотровські // «Дзеркало тижня». – 2015. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/history/drugi-obig-borotba-z-cenzuroyu-v-komunistichniy-polschi_.html
5. Самвидав // Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-ru/%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2>
6. Самвидав як спосіб протистояти цензурі (відкрита лекція Вахтанга Кіпіані) // Медіакритика. – 2011. – № 18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/samvydav-yak-sposib-protystoyaty-tsenzuri-vidkryta-lektsiya-vakhtanha-kipiani.html>
7. Самиздат в Польше 80-х // Полит.ру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polit.ru/article/2009/08/27/videon_samizdat/

8. Хорев В. А. Польская литература XX века. 1890–1990 / В. А. Хорев. – М.: «Индрик», 2009. – 352 с.
9. Biblioteka «Kultura» // Culture.pl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.pl/pl/artukul/biblioteka-kultura>
10. Chuck Norris vs. Communism // Internet Movie Database (IMDb) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imdb.com/title/tt2442080/>
11. Im Dissens zur Macht: Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel – und Südosteuropas 1945–1989 / Hrsg. L. Richter, L. H. Olschowsky. – Berlin: Akademie Verlag, 1995. – 269 s.
12. Kind-Kovács Friederike. Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain / Friederike Kind-Kovács. – Central European University Press, 2014. – 450 p.
13. Kind-Kovács Friederike. Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism / Friederike Kind-Kovács. – Berghahn Books, 2015. – 380 p.
14. Majchrzak Grzegorz. Drugi obieg, czyli bibuła / Grzegorz Majchrzak // Tygodnik Powszechny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/drugi-obieg-czyli-bibula-21176>
15. Publikacje // Kultura paryska [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulturaparyska.com/pl/historia/publikacje>
16. Skilling H. G. Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe / H. G. Skilling. – Columbus: Ohio State University Press, 1989. – 293 p.
17. Tomkowski J. Dwadzieścia lat z literaturą. 1977–1996 / J. Tomkowski. – Warszawa, 1998. – 202 s.

References

1. Polski Instytut u Kyievi (2015) «Vystavka «Giedroits i yoho spadshchyna. Dosiagnennia biblioteki «Kultura»» [Polish Institute in Kyiv. Exhibition «Giedroyc and his legacy. Achievements of the «Culture» library»], available at: <http://www.polinst.kiev.ua/event985.html> (accessed 10 September 2016).
2. Horodetskyi Oleksandr. (2015) «Boikot, samvydav i rozkolota kraina – voiennyi stan 1981-83-ho u polskii kulturi» [Horodecki Aleksander. «Boycott, samizdat and split the country – martial law 1981–83 in Polish culture»], available at: <http://culture.pl/ru/article/boikot-samvidav-i-rozkolota-krajina-voienniy-stan-1981-83-go-u-polskiy-kulturi> (accessed 10 September 2016).
3. Obertas Oles. (2010) Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) [Ukrainian samizdat, literary criticism and publicistics (1960 – early 1970 s)]. Kyiv: Smoloskyp.

4. Potrovski Matsei. (2015) ««Druhyi obieg» – borotba z tsenzuroiu v komunistychnii Polshchi» [«Drugii obieg» – a fight against the censorship in Communist Poland], available at: <http://gazeta.dt.ua/history/drugiy-obig-borotba-z-cenzuroyu-v-komunistichniy-polschi-.html> (accessed 10 September 2016).

5. Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. «Samvydav» [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language. «Samizdat»], available at: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-ru/%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2> (accessed 10 September 2016).

6. Mediakrytyka (2011) «Samvydav yak sposib protystoiaty tsenzuri (vidkryta leksiia Vakhtanha Kipiani)» [Mediakrytyka. «Samizdat as a way to resist censorship (Open lecture by Vakhtang Kipiani)»], available at: <http://www.mediakrytyka.info/zascho-krytykuyut-media/samvydav-yak-sposib-protystoyaty-tsenzuri-vidkryta-leksiya-vakhtanha-kipiani.html> (accessed 10 September 2016).

7. Polit.ru (2009) «Samizdat v Polshe 80-kh» [Polit.ru. «Samizdat in Poland at 80's»], available at: http://polit.ru/article/2009/08/27/videon_samizdat/ (accessed 9 September 2016).

8. Khorev V. A. (2009) Polskaia literatura XX veka. 1890–1990 [Polish literature of the XX century. 1890 – 1990]. Moscow: «Indrik».

9. Culture.pl. Biblioteka «Kultury», available at: <http://culture.pl/pl/artukul/biblioteka-kultury> (accessed 10 September 2016).

10. Internet Movie Database (IMDb) (2015) «Chuck Norris vs. Communism», available at: <http://www.imdb.com/title/tt2442080/> (accessed 20 August 2016).

11. Richter L., Olschowsky L. H. (Hrsg) (1995) Im Dissens zur Macht: Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel – und Südosteuropas 1945–1989 [In dissent to power: samizdat and exile literature of countries of East-Central and South-Eastern Europe 1945-1989] Berlin: Akademie Verlag.

12. Kind-Kovács Friederike. (2014) Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain. Central European University Press.

13. Kind-Kovács Friederike. (2015) Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism. Berghahn Books.

14. Majchrzak Grzegorz. (2013) Drugi obieg, czyli bibuła [The second circuit, or bibuła (kind of paper)], available at: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/drugi-obieg-czyli-bibula-21176> (accessed 10 September 2016).

15. Kultura paryska. «Publikacje», available at: <http://www.kulturaparyska.com/pl/historia/publikacje> (accessed 10 September 2016).

16. Skilling H. G. (1989) Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe. Columbus: Ohio State University Press.

17. Tomkowski J. (1998) Dwadzieścia lat z literaturą. 1977–1996 [Twenty years of literature. 1977–1996]. Warszawa.